

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

भारतातील आदिवासी क्षेत्रातील वैद्यकीय सुविधांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. वालिमक धुडकू इंदासे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक
क्रां. वसंतराव नारायणराव नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेचे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
कॅनडा कॉर्नर, नाशिक – ४२२००२

सारांश: भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार राज्यातील अनुसूचित जाती-जमाती, महिला व भटके-विमुक्त या वंचित किंवा दुर्बल घटकांची सामाजिक-सांस्कृतिक हितसंबंध जपण्यासाठी विशेष काळजी घ्यावी. तसेच त्यांना जीवन जगतांना येणाऱ्या अडचणी, प्रश्न किंवा समस्या सोडविणे तसेच त्यांची सामाजिक अन्याय व इतर शोषणापासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्यशासनावर टाकण्यात आलेली आहे. त्यास अनुसरून भारतातील आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक जीवनात येणाऱ्या शैक्षणिक, आर्थिक समस्यांसोबतच त्यांच्या आरोग्यविषयकच्या समस्या जाणून घेणे तसेच त्यांची सोडवणूक करण्याची जबाबदारी आज शासनासोबतच संशोधक, शिक्षक, स्वयंसेवी संस्थांवर आलेली आहे. या अनुषंगाने मोठ्या प्रमाणात शासकीय, अशासकीय पातळीवर संशोधन तसेच चर्चासत्रे आयोजित केली जात आहेत, संशोधनात्मक अध्ययने केली जात आहेत. या अध्ययनातून भारतीय आदिवासी समुदायाच्या सर्वांगीण विकासाची मांडणी, त्याची वास्तवता मांडण्यात आलेली आहे. दारिद्र्याच्या प्रचंड प्रभावामुळे तसेच निरक्षरता, अंधश्रद्धा यांच्या प्रभावामुळे आदिवासी समुदायात निर्माण होणार्या आरोग्याशी संबंधित प्रश्नांवर मात करण्यासाठी शासकीय योजना राबवितांना आदिवासी समुदायाचे प्रबोधन करणे देखील गरजेचे आहे.

Key Word – आदिवासी, सामाजिक समस्या, आरोग्याची समस्या, वैद्यकीय स्थिती

प्रस्तावना

अनादी काळापासून वास्तव्य करणारा तो आदिवासी असा आदिवासी शब्दाचा अर्थ घेतल्यास आदिवासी समाज हा भारतात आर्यपूर्व काळापासून वास्तव्य करत असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समुदाय हा हजारो वर्षांपासून जंगलात, द-या-खो-यात, निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणारा मानवी समुदाय असून तो विविध जमातींमध्ये विभागलेला आहे. भारतात या जमाती जवळपास 744 तर महाराष्ट्रात त्यांची संख्या जवळपास 47 इतकी आहे. असे असले तरी त्यांच्या सामाजिक जीवनात बरेचसे साम्य असल्याचे दिसून येते.

आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक जीवनाचा आढावा घेतांना त्यांच्या वस्तीचे स्वरूप, त्यांचा आहार, त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती, त्यांचे कौटुंबिक जीवन, वैवाहिक जीवन, धार्मिक जीवन, त्यांच्या कला व हस्तकला, आर्थिक क्रिया या घटकांचा अभ्यास करत असतांना आदिवासी समुदायाला जीवन जगतांना विविध सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागत असते. आदिवासी समुदायाची सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था ही अत्यंत साधी व सरळ स्वरूपाची आहे. केवळ आपल्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करणे हेच त्यांच्या सामाजिक जीवनाचे मुख्य उद्दिष्ट असते. परंतु काळाच्या ओघात त्यात काहीशा प्रमाणात स्थित्यंतरे होतांनाही दिसून येत आहेत तर त्यासोबतच त्यांच्या समस्यांची व्याप्तीही वाढतांना दिसून येत आहे. याच अनुषंगाने सदर लेखातून आदिवासी समुदायाच्या आरोग्याविषयकच्या समस्या, तसेच भारतातील आदिवासी क्षेत्रातील वैद्यकीय सुविधांच्या वास्तव स्थितीची मांडणी केलेली आहे.

अभ्यासक्षेत्राची व्याप्ती व मर्यादा

सामाजिक संशोधनामध्ये संपूर्ण समग्रचा अभ्यास करणे शक्य नसते, त्यामुळे कोणत्याही सामाजिक घटकाचे सूक्ष्म अध्ययन करण्यासाठी अभ्यासक्षेत्राची व्याप्ती निश्चित व मर्यादित असणे गरजेचे असते. याचा अनुषंगाने भारतातील आदिवासी समुदायाच्या आरोग्याविषयकच्या समस्यांची मांडणी वास्तविक स्वरूपात व्हावे यासाठी नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायाच्या आरोग्याविषयक स्थितीचा विचार करून, आदिवासी उपयोजना अंतर्गत येणाऱ्या आदिवासी गावातील १२० उत्तरदात्यांकडून मिळविलेल्या माहितीच्या आधारे सदर विषयाची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक - आर्थिक समस्या

प्रत्येक देशातील मानवी समाजाच्या रचनात्मक वैशिष्ट्यांनुसार काही सामाजिक समस्या अगर प्रश्न निर्माण होत असतात. भारत देश देखील त्याला अपवाद नाही. उलट भारतातील सामाजिक समस्या अगर प्रश्न हे खूप जुने व गुंतागुंतीचे आहेत. 21 व्या शतकातही भारतात धर्मवाद, जातीभेद, वंचित समाजातील विकासाची विषमता यांसारखे सामाजिक प्रश्न अथवा समस्या अस्तित्वात आहेत. स्वातंत्र्यानंतर समता व सामाजिक न्यायाच्या आधारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या बळावर वंचित समूहांना विकासाची संधी उपलब्ध करून दिली व भारतात नव्या परिवर्तनाच्या लाटेला वाट मोकळी करून दिली. हे सत्य असले तरी अजूनही एक प्रश्न नेहमीच समोर येत असतो की, होणारे हे परिवर्तन योग्य दिशेने होत आहे का? आणि या परिवर्तनातून वंचितांच्या सामाजिक जीवनातील समस्यांचे निराकरण होत आहे का?

ब्रिटिश कालखंडातील मिशनरी, भारतीय समाजसुधारक तसेच स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात भारतातील परिवर्तनाचे स्वरूप हे वंचित समुदायांच्या सामाजिक जीवनातील स्थित्यंतराशी संबंधित आहे. भारतातील या वंचित समुदायांमधील एक महत्वाचा समुदाय आहे तो म्हणजे येथील डोंगर, द-या-खो-यात राहणारा आदिवासी समुदाय. या आदिवासी समुदायांच्या सामाजिक जीवनातील सुधारणेसंदर्भात त्यांच्या जीवनातील विविध समस्यांवर विचार केला जात आहे. त्यांच्या या समस्या मात्र अजूनही दोन प्रकारच्या दृष्टिकोनात अडकल्याचे दिसून येते. पहिला दृष्टिकोन म्हणजे सभ्य समजल्या जाणा-या समाजाची आदिवासी समुदायाकडे बघण्याची भावना नष्ट करणे व दुसरा दृष्टिकोन म्हणजे पंडित नेहरुंनी सांगितल्या नुसार आदिवासी समुदायाच्या संस्कृतीला तडा न देता त्यांना आधुनिक समाज जीवनाची ओळख करून देवून विकासाच्या प्रवाहात आणणे. यांपैकी आजपर्यंत आपण आदिवासी समुदायांना फक्त आधुनिक समाजाची ओळख करून देवू शकलेलो आहे.

आदिवासी समुदायांच्या समस्यांचे अध्ययन करतांना असे लक्षात येते की माणसाचे माणसाने शोषण करून समाजात सामाजिक-सांस्कृतिक विषमता व अशांतता वाढविणारी अशी एक व्यवस्था भारतीय समाजात विकसित झालेली दिसून येते. त्यांचा प्रभाव आदिवासी समुदायांच्या सर्वांगीण विकासावर झालेला दिसून येतो. एकीकडे समस्या निर्मुलन विकास योजनांची मांडणी होत असली तरी त्यांची अंमलबजावणी मात्र योग्य होतांना दिसून येत नाही.

भारतातील आदिवासी समुदायांचे प्रश्न, त्यांच्या समस्या भौगोलिक वास्तव्य, सामाजिक-सांस्कृतिक भिन्नतेवर आधारित असतात. या अनुषंगाने आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक विकासात आडकाठी निर्माण करणा-या काही सर्वसाधारण समस्यांमध्ये दुराव्याची समस्या, शोषणाची समस्या, विस्थापन व पुनर्वसन, निर्वणीकरण, दारिद्र्य, निरक्षरतेची, कर्जबाजारीपणा, व्यसनाधिनतेची, आरोग्यविषयकच्या समस्या, अंधश्रद्धा व शासकीय नोकरशाहीचा उदासीन दृष्टिकोन यांसारख्या समस्यांचा अंतर्भाव होत असतो.

भारतातील आदिवासी क्षेत्रातील आरोग्याविषयकच्या समस्या तसेच वैद्यकीय सुविधांची स्थिती

बहुतांश आदिवासी समुदाय हा दुर्गम प्रदेशात राहत असल्यामुळे कित्येक दिवस आदिवासी समुदायाला शुध्द, स्वच्छ पाणी मिळत नाही, तसेच आरोग्याच्या सुविधांची देखील वाणवा आढळून येते. त्याचबरोबर सांडपाणी वाहून जाण्याची व्यवस्था बहुतांश आदिवासी क्षेत्रात आढळून येत नाही. वैद्यकीय सोयी-सुविधा मिळाल्यात यासाठी पुरेशा प्रमाणात दळणवळणाची सुविधाही नसते. यांमुळे आदिवासी समुदायांना विविध स्वरूपाच्या आजारांशी नेहमीच संघर्ष करावा लागत असतो. अजूनही बहुतांश आदिवासी भागात भगत व घरगुती उपचारांचा आधार घेतांना दिसून येतो. या विविध समस्यांसोबतच आदिवासी समुदायात अर्भक मृत्यु, माता मृत्यु व कुपोषणातून होणारे मृत्यु या समस्याही अतिशय महत्वाच्या आहेत.

इतर आजारांसोबतच आदिवासी समुदायात पोषक आहार, सामाजिक अंधश्रद्धा, अज्ञानता, व्यसनाधिनता, उत्पन्नाची मर्यादित साधने, आरोग्याच्या पुरेशा सुविधांचा अभाव या सर्वांचा परिणाम म्हणून आदिवासी समुदायात कुपोषण सोबत मातामृत्यु व अर्भकमृत्यु यांचे प्रमाण कमी होतांना दिसून येत नाही. किंबहुना, कुपोषण आणि आदिवासी समुदाय यांचे इतके जवळचे संबंध आहेत की कुपोषित बालक आढळले की लगेचच त्या भागातील आदिवासी समुदायाच्या आरोग्यविषयकच्या सोयी-सुविधांवर चर्चा करण्यास सुरुवात होत असते.

आदिवासी समुदायात कुपोषणाचा प्रभाव 5 वर्षे वयाखालील बालकांवर अधिक प्रमाणात होतांना दिसून येतो. या वयात सामान्य शारिरिक वाढीकरीता, शारिरिक विकासासाठी प्रथिने, कॅल्शियम, खनिजे, जीवनसत्वे, स्निग्ध पदार्थांची आवश्यकता असते आणि त्यांची पुरेशी मात्रा आहाराच्या माध्यमातून मिळणे आवश्यक असते. परंतु जिथे अज्ञानता, व्यसनाधिनता, अंधश्रद्धा यांच्यासोबतच जिथे वर्षभर तर सोडा परंतु हंगामी शेती व अपु-या रोजगाराअभावि पुरेशा प्रमाणात सोयी-सुविधा मिळत नाही तेथे पुरेसा आहार कसा मिळेल? आदिवासी समुदायात तर अजुनही पावसाळयात जंगली भाजीपाला, भाताची पेज यांवरच गुजराण करावी लागत असते. या सर्वांचा परिणाम म्हणून आदिवासी समुदायात माता मृत्यु, अर्भक मृत्यु सोबतच कुपोषणातून होणा-या मृत्युंची संख्या आजही कमी होतांना दिसून येत नाही.

आदिवासी क्षेत्राची व्याप्ती, आदिवासी गावांमधील अंतर व भौगोलिक क्षेत्र बघता शासनाकडून करण्यात आलेल्या विविध सुविधा पुरेशा व प्रभावि ठरतांना दिसून येत नाही. कारण एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेच्या 2015 च्या अहवालानुसार अभ्यासक्षेत्र असलेल्या नाशिक जिल्हयात अर्भक मृत्युचे प्रमाण 50.28 टक्के, माता मृत्युचे प्रमाण 62.00 टक्के तर कुपोषणातून मृत्यु झालेल्यांचे प्रमाण 25.61 टक्के इतके दिसून येते. तसेच भारतीय जनगणना विभागाच्या 2014-15 च्या अहवालानुसार आदिवासी समुदायातील माता मृत्युचे प्रमाण वय 20 ते 24 वर्षे वयोगटात 35.00 टक्के तर 25 ते 29 वयोगटात 34.00 टक्के इतके दिसून येते.

विषयाच्या अनुषंगाने आदिवासी समुदायातील १२० व्यक्तींकडून मिळविलेल्या माहितीच्या आधारे असे निदर्शनात येते कि आदिवासी गावांत किंवा वसाहतींमध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी हातपंप, सामूहिक विहिर तसेच नदी व तलाव यांचा मोठया प्रमाणात वापर होत असतो. आदिवासी क्षेत्रांमध्ये अजुनही शौचासाठी मोठया प्रमाणात मोकळे पटांगण, शेती व रस्त्याच्या कडेचा वापर होतांना दिसून येतात, याचे प्रमाण जवळपास ७४.९९ टक्के इतके दिसून येते. त्यामुळे आदिवासी भागात परिसरातील अस्वच्छता, साथीचे व त्वचेचे रोग यांचा मोठया प्रमाणात प्रादुर्भाव झालेला दिसून येतो.

आदिवासी विकास विभागाच्या 2018-19 च्या वार्षिक अहवालानुसार अभ्यासक्षेत्र असलेल्या नाशिक जिल्हयात 8 आदिवासी तालुक्यांमधील 917 आदिवासी गावांसाठी 11 ग्रामीण रुग्णालये, 49 प्राथमिक आरोग्य केंद्र, 289 उपकेंद्रे, 10 प्राथमिक आरोग्य पथके तर 07 फिरते आरोग्य पथके तसेच 1490 प्रशिक्षित दायी / सुईण कार्यरत आहेत. एकूणच आदिवासी भागात आरोग्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी पावले उचललेली असली तरी संकलित माहितीच्या आधारे असे निदर्शनात येते कि मूळ गावाच्या बाहेर प्राथमिक आरोग्य केंद्राची सुविधा उपलब्ध असल्याचे प्रमाण अधिक असल्याचे म्हणजे ८१.६७ टक्के इतके दिसून येते. म्हणजेच आदिवासी समुदायातील आरोग्यविषयक समस्या दूर व्हाव्यात यासाठी शासकीय पातळीवर केलेले प्रयत्न हे पुरेसे वाटत नाही.

उपसंहार

निर्भेळ व मुक्तपणे निसर्गाच्या सान्निध्यात जीवन जगणा-या आदिवासी समुदायाच्या सामाजिक जीवनात आधुनिक समाजाच्या संपर्काने व शासकीय पातळीवरील आदिवासी विकास संकल्पनेतून सुधारेणेचे वारे वाहु लागलेले आहेत, हे सत्य आहे. परंतु दुस-या बाजूला या सुधारणांच्या धोरणातून आदिवासी समुदायाची अवस्था ही काहीशी संभ्रमात्मक स्वरूपाची झालेली आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, खाजगीकरण व आताचे जागतिकीकरण या सर्व प्रक्रियांमधून श्रम विशेषीकरण, यांत्रिकीकरण, तांत्रिक शिक्षण व प्रशिक्षण, उत्पादन व्यवस्थेचे केंद्रिकरण, उत्पादन व वितरण क्षेत्रातील स्मार्ट व्यक्तिवाची संकल्पना या निकषांवर समाजात प्रस्थापित झालेल्या नवीन सामाजिक-सांस्कृतिक व आर्थिक मूल्यांसाठी आवश्यक असलेली आदिवासी समुदायाची मानसिकता विकसित न झाल्यामुळे ते स्विकारावे कसे हा प्रश्न उभा राहिलेला आहे.

सुदृढ आरोग्य निर्माण व्हावे या अनुषंगाने, सुदृढ आरोग्याचे द्योतक म्हणून सुरुवातीला I am a complain boy म्हणत नंतर महिलांबद्दलचा आदर दाखवत I am a complain girl म्हणत आलेली जाहिरात वाईट नाही पण ज्यांना जगण्यासाठीचे सत्वच मिळत नाही त्या आदिवासी समुदायातील आईच्या गर्भाशयात, गर्भाशयातून बाहेर आल्यावर होणा-या कुपोषणातून किंवा पुरेशा औषधीय सुविधा न मिळाल्यामुळे किती बालकांच्या मरणावर, त्यांच्या उपचारावर भांडवलशाहीच्या हातचं बाहुले बनलेल्या शासनाने किती चर्चा केली? कोणती पावले उचलली? जी पावले उचलली त्यातून कुपोषणाचे किंवा इतर आजारांचे प्रमाण किती कमी झाले? या प्रश्नांवर अजुनही चर्चाच होत असल्याचे दिसून येते. काही स्वयंसेवी संस्थानी याविषयी आवाज केला. वेळप्रसंगी आंदोलने केलीत, शासनाला लक्ष द्यायला भाग पाडले. त्यांच्या या प्रयत्नातून आदिवासी गावात प्राथमिक उपचार केंद्र उघडले पण त्यात डॉक्टर आले नाहीत. डॉक्टर आले तर औषधी आले नाहीत. मजेशीर बाब अशी की तोपर्यंत जवळ कुठे तरी सुरुवातील कमी पैशात नाही तर विविध योजनांच्या आधारे उपचार करणारे एसी ने सज्ज असलेले पॉश मल्टिप्लेक्स हॉस्पिटल ही सुरु होत असतात. आणि मग काम करणा-या स्वयंसेवी संस्था आपली पाठ स्वतःच थोपवून घेतात. कारण तोपर्यंत त्यांचे ही बस्तान समाजात ब-या प्रमाणात बसलेले असते. शिवाय सामाजिक सेवा करणारी एक उत्कृष्ट सेवाभावी संस्था म्हणून विरुद्ध लावून बाहेरच्या देशातून अमाप पैसा मिळवून स्वतःचे पॉश असे कार्यालय थाटलेले असते. इकडे माज आदिवासी समुदाय आपल्या आरोग्याच्या समस्येशी झुंज देतच असल्याचे दिसून येत आहे. आजही अशी बरीच आदिवासी गावे आहेत जेथे आरोग्याच्या पुरेशा सोयी-सुविधा उपलब्ध नाहीत.

आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाने मानवी समाजाला प्रभावित केलेले आहे. भारत देशही त्याला अपवाद नाही. परंतु यांत हजारो वर्षांपासून जंगल, डोंगरमय, दुर्गम भागात शिक्षण, आरोग्य, संपर्क, रोजगार अशा जवळपास प्रत्येक क्षेत्रासाठी संघर्ष करत जीवन जगणा-या आदिवासी समुदायावर त्यांचा काय प्रभाव पडलेला आहे? या नवीन विकास धोरणाच्या माध्यमातून विकास साध्य करतांना आदिवासी समुदायाकडे कोणत्या भूमिकेतून बघितले जाते? शिवाय या आदिवासी जमातींच्या काय अपेक्षा आहेत? या अपेक्षा विकास धोरणातून पूर्ण होत आहेत का? विकास धोरणातून ज्या संधी उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत त्या संधींचा लाभ घेण्याची क्षमता आदिवासी समुदायात आहे का? यांसारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे महत्वाचे आहे. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे जर होकारार्थी येत असतील तर समजायचे की विकासाची अवस्था पूर्ण झालेली आहे. परंतु अजून तरी आदिवासी समुदायाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकलेला नाही हे सत्य आहे.

एकूणच आदिवासींच्या पारंपारिक जीवनपध्दतीतून निर्माण झालेले प्रश्न व आधुनिक समाजाच्या संपर्काने निर्माण होणारे प्रश्न या दोघांना एकाचवेळी आदिवासी समुदायाला तोंड द्यावे लागत आहे. त्यामुळे त्यांच्यात सुधारणा होण्याऐवजी त्यांचे सामाजिक जीवन अधिकच समस्याग्रस्त झाल्याचे दिसून येत आहे. त्याअनुषंगाने आदिवासी समुदायाच्या विकासासाठी कल्पना व योजना भरपूर आहेत. त्यांना सुयोग्य स्वरूपात अंमलात आणणे व त्यात आदिवासी समुदायाला सहभागी होण्यास प्रेरित करणे शक्य झाले तर आदिवासी विकास योजनांमुळे आदिवासी समुदायाचे भवितव्य उज्वल झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ साहित्य

१. कुलकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2005. (पृ. क्र. 22)
२. गारे गोविंद, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2013 (पृ. क्र. 13)
३. वाघमारे एम. एल., पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा 1996 आणि आदिवासींचा विकास, प्रकाशिका सौ. वैशाली वाघमारे, पुणे, 2011. (पृ. क्र. 29)
४. जिल्हा वार्षिक उपयोजना अहवाल, आदिवासी विकास विभाग अहवाल, महाराष्ट्र राज्य, 2018-19. (पृ. क्र. 222)
५. लोकराज्य, आदिवासी विशेषांक, शासकीय मुद्रणालय, 2018.
६. आदिवासी विकास माहिती पुस्तिका, आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य, 2012.